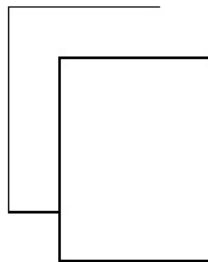

בין ספרים

ההתעניינות בייצוג הערבי, ובעיקר הפלסטיני, בספרות העברית והישראלית אופיינית לרבים מחוקריה. הסיבה לכך היא כנראה נוכחותו הבולטת של הערבי-הפלסטיני ביצירות עבריות רבות כמייצג האחר שאליו משווה את עצמו היהודי-הישראלי כדי לגבש את זהותו האישית והקולקטיבית. אין פלא שנושא זה זכה למחקרים רבים ומגוונים שהתמקדו במבחר תקופות, ז'אנרים ויוצרים.¹ גם בקרב האינטלקטואלים הערבים זכה נושא זה להתעניינות רחבה, אם בתרגום מחקרים קיימים ואם בכתיבת מחקרים מקוריים בעניין.² כמה מהם התעניינו גם בייצוגים אחרים מקבילים, כמו ייצוגם של האסלאם, מצרים והבדואי.³

שני המחקרים שלפנינו עוסקים אפוא בנושא נדוש, שהיכולת לחדש בו עלולה להיות מוגבלת. בסקירה זו אנסה לעמוד על תוכנם ועל טיבם של שני המחקרים, על תרומתם לדיון בנושא זה ועל יכולתם להציע נקודות מבט חדשות, ואולי אף מסקנות מעניינות. פרסומם של שני המחקרים בסמיכות זמנים, שימושם בכלים מחקרניים דומים והשלמתם זה את זה מבחינה ז'אנרית הם שהביאו אותי לדון בהם בכפיפה אחת. ספרו של חגי רוגני, המבוסס על עבודת דוקטור שהוגשה באוניברסיטת חיפה בשנת

הכפר שחרב מעבר לגדר: ביקורת על ספריהם של חגי רוגני ויוחאי אופנהיימר

מחמוד כיאל

החוג ללימודי הערבית והאסלאם, אוניברסיטת תל-אביב

רוגני, חגי, 2006. מול הכפר שחרב: השירה העברית והסכסוך היהודי-ערבי 1929–1967, חיפה: פרדס. אופנהיימר, יוחאי, 2008. מעבר לגדר: ייצוג הערבים בסיפורת העברית והישראלית (1906–2005), תל-אביב: עם עובד והמכללה האקדמית ספיר.

- 1 ראו למשל את מחקריהם של ריסה דומב 1982 Domb; אדיר כהן (1985); גילה רמרז-ראון (1989) Ramras-Rauch; אהוד בן עזר (1992), ודן אוריין (1996).
- 2 כל המחקרים שהוזכרו בהערה 1 תורגמו לערבית (כהן: 1988; דומב: 1990; אוריין: 2000; רמרז-ראון: 2000; בן עזר: 2001), וכן התפרסמו מחקרים מקוריים בעניין כמו מחקריהם של ע'אנם מזעל: 1985; וליד אבו-בכר: 1996; סלימאן עליאן: 1996.
- 3 על האסלאם ראו למשל חמאד: 1991, וזעימה: 1993; על מצרים ראו למשל חסן: 1988; על הבדואי ראו למשל אסמר: 1981.

2005, מתמקד בעיקר בהשתקפותן של עמדות פוליטיות כלפי הסכסוך היהודי-ערבי בשירה העברית שנכתבה בשנים 1929–1967. מטרתו העיקרית להראות "שהשירה העברית העוסקת בשאלת הסכסוך אינה מתבטלת ואינה מתרפסת בדרך כלל בפני האידאולוגיות ההגמוניות וצורות השיח המקובלות" (רוגני 2006, 222).

רוגני יוצא מנקודת הנחה שהשירה משקפת את עולמו של היוצר ואת המציאות הפוליטית שבה הוא חי. הדבר בולט בעיקר לנוכח הסכסוך היהודי-ערבי שיוצר מצוקה אמיתית אצל המשורר שחי בארץ זו. לכן הוא קובע ש"כל משורר הכותב שירה בארץ הזאת הוא מן הסתם בעל עמדות פוליטיות הקשורות בסכסוך, עמדות העשויות לעלות ולבצבץ גם כשיכתוב על נושאים אחרים" (שם, 26). המחבר בוחר להתמקד במשוררים מרכזיים בשירה העברית, ובייחוד בכאלה שהסכסוך מקבל בשירתם מקום מרכזי ושנתפסים כמייצגים של שלושה דורות: דור המודרניזם הארץ-ישראלי, דור תש"ח וחבורת לקראת. במדגם זה בולט היעדרן של נשים משוררות, אף שמשוררות התקופה זכו כבר להתעניינות מחקרית, והסיבה לכך, לדברי רוגני, היא "שהן מיעטו לעסוק בשירתן בנושא הנדון" (שם, 11).⁴

טווח הזמנים שהמחקר עוסק בו הוא כאמור השנים 1929–1967. העילה לבחירתן של נקודות זמן אלה אינה קשורה לשינויים בשירה העברית מבחינה סגנונית ותמטית, אלא נובעת מכך שהן נחשבות נקודות מפנה היסטוריות בתולדות הסכסוך היהודי-ערבי, כך

שהן יכולות להשפיע על העמדות הפוליטיות של המשוררים. מאורעות תרפ"ט (1929) נתפסים כנקודת מפנה בהחרפת היחסים בין יהודים לערבים בארץ, ואילו מלחמת 1967 נתפסת כתחילתו של עידן חדש, שהמחקר הנוכחי אינו מתיימר לבחון לעומק את השפעתו על השירה העברית. ובכל זאת החוקר מוצא לנכון לתאר בכמה מילים את תגובת השירה העברית לתוצאות מלחמת 1967, ובכך אולי מנסה לספק את סקרנותו של הקורא התוהה באשר להמשך המגמות או להתפתחות מגמות חדשות בעקבות המלחמה.

חלוקת הספר לפרקים לפי משוררים, ולא לפי תקופות כפי שאפשר לצפות, משרתת כנראה את מטרתו של החוקר לתאר את תהליך ההתפתחות של כל משורר. על כן בכל פרק אנו נחשפים גם לשינויים בעמדותיו של המשורר לאורך השנים. החוקר מזהה ארבע עמדות פוליטיות מרכזיות בקרב המשוררים ביחס לערבי-הפלסטיני, והן משתנות ומתחלפות, אף בקרב אותו המשורר, בעיקר לנוכח מאורעות היסטוריים שפוקדים את הארץ. לדעתו של רוגני, ההתפתחות דומה אצל כל המשוררים שבמדגם, פרט לאורי צבי גרינברג, ומתקרבת לעמדה הומנית המתנגדת לקונסנזוס הפוליטי הלאומי. ארבע העמדות המרכזיות שהוא מזהה הן:

1. התייחסות אוריינטליסטית. תחילה היו היקסמות מהאקזוטיות של המזרח והיתלות בקרבה האתנית בין הערבים ליהודים. הדימויים הכמו-מקראיים של המזרח שבו את לבם של אנשי העליות הראשונות,

⁴ ראו למשל את מחקרו של חנן חָבֵר (1995) על נשים משוררות במלחמת השחרור.

עומר שאהין ורצ'א אל-טויל אמנם מדגישים את העמדה ההומנית אצל יהודה עמיחי, אבל בנשימה אחת מציינים גם את הססנותו בבחירה בין הנטייה הרציונלית לנטייה המשיחית-דתית ואת כניעתו לנרטיב הציוני.⁵

ספרו של יוחאי אופנהיימר (2008) הוא ספר רחב יריעה המתמקד בייצוג הערבים בסיפורת העברית והישראלית בשנים 1906–2005, על כן הוא משלים את ספרו של רוגני מבחינה ז'אנרית, אך עוסק בטווח זמנים רחב בהרבה. נוסף על כך, אופנהיימר אינו מסתפק במדגם של סופרים מייצגים אלא מתעניין במגוון רחב של סופרים, מרכזיים ושוליים כאחד. גם מסקנותיהם של שני החוקרים סותרות. כפי שראינו, רוגני מסיק שהשירה העברית אינה נכנעת לנרטיבים ההגמוניים, ולעומתו אופנהיימר מגיע למסקנה כי "את הנרטיב הלאומי האוריינטליסטי קשה לערער, וכי מבחינת החשיבה הלאומית ממאנת הסיפורת, כמו השיח הציבורי בישראל, לוותר על מערכת מובנית של ערכים" (שם, 17).

אופנהיימר אמנם מדגיש שהסיפורת העברית והישראלית מגלה אמביוולנטיות לעניין ייצוג הערבים, אלא שאמביוולנטיות זו אינה יכולה לטשטש, בעיני החוקר, את העובדה ש"את ההיסטוריה הפלסטינית ובמיוחד את הנכבה הצליחה הסיפורת העברית לעקוף, אם לא למחוק; והשקיעה בכך דמיון ומאמצים עצומים". אמירה מהדהדת זו מתנוססת על העטיפה האחורית של הספר ומשמשת מעין סיכום אולטימטיבי שלו.

למסקנות מעניינות אלה מגיע אופנהיימר

ולכן הערבי מתואר כפרא אציל בראייה רומנטית-קולוניאליסטית.

2. עמדה גזענית או דמוניזציה. התגברות ההתנגדות הערבית לעלייה ולהתיישבות היהודית, בעיקר אחרי 1929, הביאה לכך שהערבים תוארו כרוצחים שפלים וצמאי דם, לעומת היהודים בעלי העליונות המוסרית.

3. התעלמות מהערבים והדחיקת הבעיה. הנושא הערבי נעלם משירתם של משוררים אחדים, כאילו הערבים אינם קיימים ואינם חלק מנופי הארץ. אף כשמדובר בתיאור מלחמה עם האויב הערבי אפשר לראות אצל מקצת מהמשוררים שהערבים אינם קיימים כיחידים, והמלחמה כמו מתנהלת נגד ערים, שהן מעין ישויות מופשטות. לכן אין אזכור גם לסבלם של תושבי הערים הנכבשות.

4. הזדהות, חמלה, מחאה או האשמה עצמית. תוצאות מלחמת 1948 עוררו רגשי חמלה והזדהות וגם קולות מחאה על הפגיעה בפלסטינים בזמן המלחמה. גם לאחר המלחמה גילו משוררים אחדים הזדהות עם סבלם של הפלסטינים אזרחי ישראל. בהמשך מתגלה אצל משוררים אחדים, כמו יהודה עמיחי, עמדה הומנית פוסט-לאומית שעולה ממנה האשמה עצמית על העוול שנגרם לפלסטינים.

כאן המקום להגיד שחוקרים ערבים שנדרשו לשירה העברית לא היו משוכנעים שהעמדה ההומנית שאימצו המשוררים מעידה בהכרח על אי-התרפסות בפני האידיאולוגיות ההגמוניות. כך למשל, שני החוקרים הפלסטינים אחד

5 ראו שאהין ואל-טויל 124–125, 1985.

את חששן של הדמויות שמא יקועקעו סמלי השליטה הישראלית אם יספר הערבי את הנרטיב שלו. לפיכך הערבי כרות הלשון במול היעדרות של א"ב יהושע מממש פנטזיה ישראלית כשהוא שורף את היער המכסה את כפרו ההרוס "משום שחסרה לו שפה אחרת כדי לנסח בה את סיפורו על הכפר ההרוס" (שם, 201).

לאחר מלחמת 1967 הסיפור נמנעת, לדעתו, מלבחון את מצבם החדש של הפלסטינים אזרחי ישראל וגם מתעלמת מנוכחותם של הפלסטינים תושבי הגדה והרצועה במציאות הישראלית. לקראת סוף שנות השבעים הערבי מופיע "ככתמונה ראי מהופכת לדימוי העצמי הישראלי" (שם, 235). רק הסופרים המזרחים מנסים לייצג את הערבים מבפנים ולהזדהות עם זהותם התרבותית והלאומית ועם מצוקתם הפוליטית. בעיני אופנהיימר, בשנות השמונים ניכרת נטייה חדשה: להעניק לערבי מעמד אוניברסלי של גיבור ספרות, ולא כנציג של קבוצה אתנית. מלבד זאת, הוא גם חדל "להיות השלכה של הסיטו היהודי, של תחושת האשמה שבעקבות 1948, כפי שהוא הפסיק לייצג את היצירות המינית הישראלית המודחקת" (שם, 329). אך מאז ראשית שנות התשעים מסתמן עוד שינוי שמתבטא ב"מודעות גוברת והולכת לכך שלא ניתן להתעלם עוד מהגרעין ההיסטורי המרכזי של הסכסוך הלאומי בין מדינת ישראל לפלסטינים" (שם, 433). אלא שהחוקר מטיל

אחרי סקירה נרחבת של הסיפורת העברית במאה השנים האחרונות. הסקירה שלו מתמקדת בתקופות מובחנות מבחינה היסטורית, אידיאולוגית וספרותית, מתוך כוונה "להצביע על דפוסים נרטיביים משותפים המופיעים בריזמית בטקסטים שהם שונים לחלוטין מבחינה אידיאולוגית או פואטית" (שם, 20). לכן בספר זה מוצעת מתודולוגיה שונה מהמקובל במחקרים קודמים, ובמקום להטות את הדיון אל היוצרים הבולטים בלבד, הדיון מביא בחשבון את מכלול הטקסטים הספרותיים שהופיעו בתקופה מסוימת ומנסה למצוא את המכנים המשותפים התקופתיים בלי לטשטש את ייחודו של כל סופר.

החוקר סבור שלכל אורך תקופת היישוב לא חרגה שאלת ייצוגו של הערבי מהתשתית האוריינטליסטית, אפילו בקרב סופרים שהתיימרו להציג את "תודעתו" של הערבי.⁶ גם כתיבתם של יוצרים מזרחים נותרה בתוך גבולות השיח הציוני של תקופתם. בכתיבתם של סופרי דור תש"ח נמשכת ההגמוניה של הידע האוריינטליסטי, ובכתיבתו של ס. יזהר, שכולט בה חשבון הנפש המוסרי, אפשר עדיין להבחין באמונה ברעיון הציוני ובערכיו.⁷

החוקר מבחין בכתיבה של סופרי דור המדינה, ובעיקר בשנות השישים, ברגשי אשם חריפים ביחס לערבים, ואלה מובילים ל"תגובות פתולוגיות" אצל הדמויות היהודיות-הישראליות (שם, 204). תגובות כאלה מביעות

⁶ סייד סלימאן עליאן המצרי מדגיש בניתוחו לקובץ סיפוריו של משה סמילנסקי בני ערב את מחויבותו של הסופר לנרטיב האוריינטליסטי הציוני (עליאן: 1996, 10–11).

⁷ רעיון דומה העלה גם רשאר אל-שאמי המצרי בספרו שעוסק בסיפורת של ס. יזהר על מלחמת 1948 (שאמי: 1988, 90–91).

ספק ביכולתם של סופרים יהודים לספר על הגירוש והפליטות הפלסטיניים, בעיקר משום שכתבתם בעברית מעוגנת בנרטיב ישראלי לאומי באופיו. יתרה מכך, בעיניו גם "סופרים ערבים הכותבים בעברית מאמצים במידה זו או אחרת את המוסכמות האידיאולוגיות (המערביות, ההומניסטיות) של תרבות הרוב העברית" (שם, 389).

אין ספק ששני הספרים מציגים קריאה חתרנית ומעמיקה בספרות העברית והישראלית אגב שימוש בתיאוריות פוסטמודרניות ופוסטקולוניאליות. עם זאת, הספקות שמביע אופנהיימר באשר ליכולתה של הסיפורת העברית להשתחרר מהנרטיב הלאומי הציוני מעלים אצלי כמה שאלות: האם הביקורת העברית יכולה להשתחרר מנרטיב זה ולבחון את ייצוג הערבים בעיניים אובייקטיביות וניטרליות? האם ההיסוס הקיים בשני הספרים בדבר השימוש בתואר פלסטיני במקום ערבי או ערבי-ישראלי אינו קשור לנרטיב הזה? האם הנטייה לראות בערבים ישות אחידה והומוגנית בעלת נרטיב חד-גוני אינה גם היא אוריינטליזם מחודש? ומה בדבר רכיבים אחרים בזהותו של הערבי: האסלאם, הנצרות, הפלסטיניות, המצריות וכיוצא באלה? האם ייצוג הערבי קשור אך ורק לדמותו בטקסט ולנרטיב הפוליטי? והיכן הווייתו, שפתו, תרבותו וספרותו?

שאלות אלה ואחרות אינן מבקשות להפחית מערכם של שני הספרים, אבל הן אמורות לפתוח פתח לראייה מחודשת של ייצוג הערבי בספרות העברית מנקודת המבט

של מושא המחקר. ואכן, החיסרון הבולט בשני הספרים האלה הוא ההתעלמות המוחלטת מהמחקרים הערביים העוסקים בייצוג הערבים, הפלסטינים, הבדואים, האסלאם ומצרים בספרות העברית.⁸ התעלמות זו נובעת כנראה מאידיעת ערבית, שהיא תוצאה של מציאות מעוותת שבה המרחב הערבי הקרוב נותר מחוץ להוויה התרבותית הישראלית.

יתר על כן, בשני הספרים נפלו טעויות שנובעות מאידיעת ערבית. למשל, רוגני מסביר את ביטוי הסלנג המופיע אצל אבות ישורון "כושמנטוש" כשיבוש של "רכוש נטוש" העברי ומוסיף "הכולל את שם התואר הערבי 'מנתוש' שפירושו מרוט או תלוש" (רוגני 2006, 39). אלא שרוגני אינו ער לכך שמשמעות כזאת של המילה תיתכן רק בערבית ספרותית קלאסית ולא בערבית מדוברת, שסביר להניח שישורון ידע אותה היטב. למעשה, בערבית מדוברת משתמשים במילה בעלת צליל דומה, "מנתוף", כדי להביע את המשמעות שציין המחבר.

אופנהיימר נאלץ להישען על סקירתו של עמי אלעד-בוסקילה כדי ללמוד על תגובות המבקרים הערבים לרומן *ערבסקות* מאת אנטון שמאס. אלא שסקירה זו הובילה אותו להדגיש דווקא את העמדה השלילית של המבקרים כלפי כתיבתו העברית של שמאס (אופנהיימר 2008, 359). עמדה זו הוצגה, למיטב הבנתי, בעיקר על ידי המשורר הלבנוני שרבל דאער, ואילו מבקרים אחרים, ובעיקר פלסטינים כמו חוסאם אל-ח'טיב ומוחמד צדיק, חלקו שבחים

⁸ ראו למשל סקירה חלקית למחקרים אלה אצל כיאל 2006, 41–44.

הטבע הדומם של הערבי הנוכח-נפקד בא להמיר את הוויה-דולורוזה הפלסטינית!?

על עטיפת ספרו של אופנהיימר מופיע ברקע צילום מטושטש של דמויות ערביות עומדות מאחורי גדר תיל. הרושם הנוצר מהתבוננות בתצלום הוא שמדובר בפליטים חסרי ישע הכלואים במחנה ומשחרים לישועה. אך החיפוש שעשיתי בעקבות המידע המופיע המופיע בספר על התצלום הוביל אותי למקור שצילם קלוגר זולטן ב-27 באוקטובר 1933. בתיאור הנלווה לתצלום נכתב: "המון ערבי מאחורי גדר תיל החוסם את הגישה לבית הממשל ביפו".¹⁰

עיון במקורות היסטוריים העלה שבתאריך זה נערכה הפגנה גדולה ביפו במחאה על הזרם הבלתי פוסק של ההגירה היהודית ועל סלחנותו של המנדט הבריטי כלפיה. הפגנה זו, שהוכרזה כבלתי חוקית, נתקלה באלימות משולחת רסן של השוטרים הבריטים, שהרגו ופצעו עשרות מפגינים, בהם אחד המנהיגים הפלסטינים החשובים, מוסא כאט'ם אל-חוסייני, שמת מפצעיו כעבור זמן.¹¹ כשחזרתי והשוויתי בין התצלום המקורי לתצלום שעל העטיפה, התגלה לי שזה שעל העטיפה הוא פרט חתוך והפוך מהצילום המקורי, כך שההמון שנראה בצילומי של זולטן כועס ומאיים נראה על העטיפה כקומץ אנשים מפוחדים וחסרי ישע. על כן תמהתי אם האמרה בדבר הכחשת הנרטיב הפלסטיני בשיח הישראלי אינה משתקפת באופן אלגורי כבר בעטיפה.

ליצירתו של שמאס וראו בה יצירה פלסטינית לכל דבר ועניין.⁹

לבסוף, אני רואה לנכון להתייחס לעטיפות הספרים, שיכולות לשקף, בעיניי, נרטיב מסוים שאינו מתיישב עם עמדותיהם של החוקרים. על עטיפת ספרו של רוגני מופיע ציור טבע שכתוב עליו בצרפתית Nature Morte (טבע דומם). הכיתוב והציור אינם מסגירים את זהותו הערבית של הצייר, ורק עיון בעמודים הפנימיים מגלה שזהו ציור ששמו "טבע דומם" (2002) שצייר סלאם מוניר דיאב, יליד טמרה שבגליל. מתחת לציור זה מופיעה ברקע, במעומעם, מפה ישנה, שלמרות מאמצי הרבים לא הצלחתי לגלות את מקורה. השמות הערביים המופיעים במפה סייעו לי להבין שמדובר במפה ישנה של העיר העתיקה של ירושלים, ולתדהמתי גיליתי שבמרכז המפה, החבוי מתחת לציור של דיאב, אמורה להיות הוויה-דולורוזה. הסמליות נראתה לי זועקת לשמים. הוויה-דולורוזה אינה נעלמת רק כאתר מורשת במפה הירושלמית הישנה שאמורה לעגן את הזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני במרחב הגיאוגרפי, אלא גם נעלמת כסמל לדרך הייסורים שעברו הפלסטינים מאז הניסיונות הראשונים לנשלם ממרחבם הגיאוגרפי. יתרה מזו, הבחירה בציור פסטורלי של טבע דומם שצייר פלסטיני-ישראלי מסמלת בעיניי את הכמיהה לערבי כרות לשון שאינו יכול להביע את הנרטיב שלו, או לחלופין שהנרטיב שלו ידחיק וישתיק את הנרטיב הפלסטיני הקולקטיבי. גילוי זה הביא אותי לתהות האם

⁹ Kayyal 2008, 44–45.

¹⁰ אתר לשכת העיתונות הממשלתית: www.gpo.gov.il.

¹¹ ראו ספרי: *Σ* 1981, כרך א, 210–214.

ביבליוגרפיה

- אוריין, דן, 1996. דמות הערבי בתיאטרון הישראלי, תל-אביב: אור עם.
- בן עזר, אהוד (עורך), 1992. כמולדת הגעגועים המנוגדים: הערבי בספרות העברית, מבחר ספורים, תל-אביב: זמורה-ביתן.
- חבר, חנן, 1995. "שירת הגוף הלאומי: נשים משוררות במלחמת השחרור", תיאוריה וביקורת 7 (חורף): 99-123.
- כהן, אדיר, 1985. פנים מכוערות כמראה: השתקפות הסכסוך היהודי-ערבי בספרות הילדים העברית, תל-אביב: רשפים.
- כאל, מחמוד, 2006. התרבות הישראלית בעיניים ערביות: בין סטריאוטיפיזציה לנורמליזציה, תל-אביב: מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום, אוניברסיטת תל-אביב.
- רוגני, חגי, 2005. "מול הכפר שחרב": עמדות פוליטיות כלפי הסכסוך היהודי-ערבי בשירה העברית, 1929-1967, עבודת דוקטור, החוג לספרות עברית והשוואתית, אוניברסיטת חיפה.
1996. "הערבי" 1996. תל-אביב: הוצאת כרמל.
1981. "הערבי" 1981. תל-אביב: הוצאת כרמל.
- 179-176. "הערבי" 179-176. תל-אביב: הוצאת כרמל.
2000. "הערבי" 2000. תל-אביב: הוצאת כרמל.
1993. "הערבי" 1993. תל-אביב: הוצאת כרמל.
1981. "הערבי" 1981. תל-אביב: הוצאת כרמל.
1988. "הערבי" 1988. תל-אביב: הוצאת כרמל.
1948. "הערבי" 1948. תל-אביב: הוצאת כרמל.
1985. "הערבי" 1985. תל-אביב: הוצאת כרמל.
2001. "הערבי" 2001. תל-אביב: הוצאת כרמל.

- [illegible]